

דף שבועי

בס"ד

פרשת עקב, תשפ"ג, מספר 1531

השפעתם של חסידים ראשונים על עיצוב מבנה הקבע של תפילת העמידה בשחר

דב הרמן

את השפעת מנהג החסידים הראשונים על עיצוב מבנה הקבע של תפילת העמידה בשחר.

על קדמותה של תפילת העמידה קיימות שתי מסורות. האחת, מציינת ש"אנשי כנסת הגדולה תיקנו להן לישראל... תפילות"³, ומסורת אחרת מציינת ששמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל ביבנה.⁴ התלמוד מיישב את הסתירה בכך שהתפילה נשתכחה, ושמעון הפקולי שחזרה.⁵ אלבוגן ראה בכך שתי מסורות.⁶ פליישר סבור ש"הטלת התפילה כחובה על היחיד ועל הרבים היא ההכרעה של בית הדין הגדול ביבנה".⁷ היינמן סבור שתפילת העמידה נהגה כבר בימי בית שני, אולם אין לקבוע

על הכתוב בפרשתנו: "וּלְעִבְדוֹ בְּכָל לַבְבָּכֶם" (דב' יא:ג) דרשו חז"ל: "איזו היא עבודה שהיא בלב? הוי אומר: זו תפילה".¹ תפילת השחר, כמו גם התפילות בכלל, זכתה לדיונים רבים בקרב החוקרים מהמאה ה-19 ועד ימינו. יש הסבורים שתפילות הקבע נקבעו בימי הבית, ואחרים סבורים שהן נקבעו לאחר החורבן.² להלן נציג

* ד"ר דב הרמן מלמד ביחידה ללימודי יסוד ובזרועות הביטחון. מחבר הספר: "מעגל מועדי ישראל – על התפתחותם ההיסטורית ועיצובם בהלכה, במנהגים ובפולקלור", ירושלים תשפ"א.

1 בבלי, תענית ב ע"א.
2 מפאת היקפה הרחב של הספרות המחקרית בנושא, נפנה כאן לספרות בסיסית המפנה למקורות נוספים. בין הסבורים שתפילות הקבע נקבעו בימי הבית יש לציין את י"מ אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, ת"א תשמ"ח, עמ' 177 – 189 (להלן: אלבוגן התפילה); ג' אלון, **תולדות היהודים בא"י בימי המשנה והתלמוד**, א, ת"א תשי"ט, עמ' 166 – 170 (להלן: אלון, תולדות); ל' גינצבורג, **פירושים וחיזושים בירושלמי**, א, ניו יורק תש"א, עמ' 73 – 74 (להלן: גינצבורג, פירושים); י' היינמן, **התפילה בתקופת התנאים והאמוראים**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 15, 23 (להלן: היינמן, התפילה); ש' ספראי, **בימי הבית ובימי המשנה – מחקרים בתולדות ישראל**, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 109 – 110, 296; ד' פלוסר, "עבודת אלוהים בבית המקדש השני", **ההיסטוריה של עם ישראל – חברה ודת בימי בית שני**, מ' אבי יונה וצ' ברס (עורכים), ירושלים תשמ"ג, עמ' 13 – 17. בין אלה הסבורים שתפילות הקבע נקבעו רק לאחר החורבן יש לציין את: S. Zeitlin, "The Shemone Esreh, An Historical Study of the First Canonisation of the Hebrew Liturgy", *JQR* 54(1963-1964), pp. 208 – 249;

במכלול המקורות שמציינים א' רגב, "בית המקדש כערש תפילת הקבע בישראל: על הגורמים ותהליכים בהתפתחות התפילה בימי בית שני", **ציון**, ע (תשס"ה), עמ' 5 – 29; ד' הנשקה, "לתולדות תפילת העמידה: בין ברכה לתפילה", **תרביץ**, פד (תשע"ו), עמ' 345 – 349.

3 בבלי ברכות לג ע"א.
4 בבלי מגילה יז ע"ב; ירושלמי ברכות פ"ה ה"ד ד ע"ד. על תוספת ברכת המינים ראו בבלי ברכות כח ע"ב; אלבוגן, התפילה, עמ' 27 – 29; פליישר, לקדמוניות, עמ' 435 – 436; ד' הנשקה, "בין 'פרשת העיבור' לברכת המינים", **מקומראן עד קהיר – מחקרים בתולדות התפילה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' צ – קב.
5 בבלי מגילה יח ע"א.
6 אלבוגן, התפילה, עמ' 22.
7 פליישר, לקדמוניות, עמ' 426, ועוד כתב: "מובן שהמסורת האחרת... ואשר על פיה מאה ועשרים זקנים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר... אין בה סתירה של ממש למסורת הזאת... כי שמעון הפקולי מן הסתם לא עבד לבד אלא סייעו בידיו חכמים שונים". ראו שם, עמ' 427 הערה 68.

א"ה ויס, **דור דור ודורשיו**, ב, וילנה תרס"ד (ד"צ ירושלים – ת"א תשכ"ד), עמ' 67; ע' פליישר, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", **תרביץ** נט (תש"ן), עמ' 397 – 441 (להלן: פליישר, לקדמוניות); ה"ל, "תפילת שמונה עשרה – עיונים באופיה, סדרה ותוכנה ומגמותיה", **תרביץ**, סב (תשנ"ג), עמ' 179 – 206 (להלן: פליישר, תפילת). ראו עוד

המונח "שעה אחת" בלשון חז"ל בספרות התנאית הוא זמן קצר בלתי מוגדר.¹⁵ ברייתא אחרת שונה: "תניא נמי הכי המתפלל צריך שישהה שעה אחת קודם תפלתו ושעה אחת אחר תפלתו".¹⁶ אפשר לראות בברייתא זו שלב מאוחר יותר, המציין את ההתפתחות המאוחרת שחל בנוהג זה; ממנהגם של החסידים הראשונים התפתחה הלכה המחייבת כל מי שמתפלל, שישהה 'שעה אחת' קודם תפלתו כהכנה לתפילה, ו'שעה אחת' לאחר תפלתו, שלא להיראות כבורח מן התפילה. מכאן שהתנאים בחרו לאמץ את מנהגם של החסידים הראשונים מימי בית שני, וקבעו את מנהגם כהלכה מחייבת בתפילות הקבע. בימי האמוראים מובא בשם רבי יוחנן:

אמר רבי יוחנן בתחילה הוא אומר: "ה' שְׁפָתַי תִּפְתָּח..." (תה' נא:ז) ולבסוף הוא אומר: "יְהִי לְרִצּוֹן אֲמָרֵי פִי" (תה' יט:טו).¹⁷

ניתן לראות כאן התפתחות נוספת בחובת השהייה של 'שעה אחת' של החסידים הראשונים, לפני ואחרי תפילת העמידה; בזמנו תרגמו את השהייה לאמירת פסוקים. זאת ועוד, גם מאוחר יותר לזמנו של רבי יוחנן, שאז נקבעה ההלכה שיש לסמוך גאולה לתפילה, לא ביטלו את אמירת הפסוקים הללו, כפי שעולה מהסוגיה התלמודית:

היכי מצי סמיך? והא אמר רבי יוחנן: בתחלה הוא אומר: 'ה' שפתי תפתח' (תה' נא:ז)

ולבסוף הוא אומר: 'יהיו לרצון אמרי פי' וגו' (תה' יט:טו)... רב אשי (ובדק"ס: רב אסי) אמר:

אפילו תימא אכולהו, וכיון דקבעוה רבנן בתפלה, כתפלה אריכתא דמיא.¹⁸

15 ראו משנה ברכות ב, ה; יבמות ג, ז; כתובות י, ה; נדרים י, ג; עדויות ה, ו, ועוד.
16 בבלי ברכות לב ע"ב.
17 בבלי ברכות ט ע"ב.
18 שם.

בוודאות כמה ברכות היו בה, מלבד תיאור המבנה שלה; ראשיתה ברכות שבת, אמצעיתה בקשות, וחלקה האחרון כלל ברכות הודיה. מאוחר יותר קבע לה שמעון הפקולי מסגרת, והעמיד את מספר ברכותיה על שמונה עשרה.⁸ אלון סבור, שתפילת הציבור הייתה כבר מימי הבית, ואילו תקנת רבן גמליאל ובית דינו התייחסה לתפילת היחיד.⁹ אחת ההלכות שהתנאים קשרו לתפילת העמידה היא חובת השהייה. לראשונה נזכרת השהייה במקורות התנאיים אצל החסידים הראשונים.¹⁰ המשנה מציינת:

אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש. חסידים הראשונים היו שוהים שעה אחת ומתפללין כדי שיכונו את לבם למקום.¹¹

ב'עמידה להתפלל' כאן, הכוונה לתפילת העמידה, בשונה מ'תפילה' סתם בספרות המשנה והתלמוד, שלא תמיד הכוונה בה לתפילת העמידה.¹² כאמור, ההלכה התנאית הצמידה את מנהגם של החסידים הראשונים לשהות שעה אחת להלכה הקובעת שיש לעמוד לתפילת העמידה מתוך כובד ראש.¹³ הנוסח בברייתא שבתלמוד למנהגם של החסידים הראשונים הוא: "ת"ר חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין ושוהין שעה אחת".¹⁴

8 היימן, התפילה, עמ' 18, 22. לדעתו של פינקלשטיין תפילת העמידה כללה שבע מילים בלבד ראו: L. Finkelstein, "The Development of the Amidah Appendix", *JQR*, 16(1925 – 1926), pp. 1 – 125. לדעתו של קוהלר, צורתה הקדומה הייתה הימנונית, ראו: K. Kohler, "The Origin and Compositions", *HUCA*, 1(1924), pp. 387 – 425, של אלבוגן, התפילה, עמ' 388.

9 אלון, תולדות היהודים, עמ' 167.
10 לדעתנו הם פעלו בימי בית שני, ראו: ד' הרמן, חסידים קדמונים – החסידים ומשנתם בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, ר"ג תשמ"ז, עמ' 7 – 10 (להלן: הרמן, חסידים).

11 משנה ברכות ה, א, בכת"י קויפמן, פריז ופארמה.
12 פליישר, לקדמוניות, עמ' 421 הערה 55.
13 פליישר, לקדמוניות, עמ' 418 הערה 49.
14 בבלי ברכות לב ע"ב עפ"י נוסח כת"י מינכן ופירנצה. נוסח הברייתא בירושלמי כת"י ליידין ובדפוסים: "ת"ר חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין שעה ושוהין שעה אחת אחר תפילתן".

לפרש שה'קהילה קדישא' הם גם הוותיקין. כך או כך, ברור הדבר, שמנהג זה לא רווח בעם בתקופת התנאים, אלא נשאר מנהגם של יחידים. לו היה רווח בעם לסמוך גאולה לתפילה, לא היה צורך לשהות 'שעה אחת' לפני תפילת העמידה, כדי להתפלל בכבוד ראש, שהרי אין כבוד ראש גדול מזה שעומדים לתפילת העמידה אחרי אמירת ברכת הגאולה. מכאן, שבדור יבנה ואושא עדיין לא הסמיכו גאולה לתפילה, כי זמני 'קריאת שמע' ותפילת העמידה היו שונים. לכן קבעו אז, שכל המתפלל תפילת העמידה עליו לשהות 'שעה אחת' לפני תפילת העמידה ושעה אחריה. בשלב מאוחר יותר, בשלהי ימי התנאים, תרגמו שהייה זו לאמירת פסוקים, והדבר היה ידוע לרבי יוחנן. ניתן להוכיח זאת מנוסח הסוגיה לעיל: "דקבעו רבנן בתפילה". כלומר, שפסוקים אלה שמציין רבי יוחנן, נקבע לאומרם על ידי רבנן בדורות שלפניו. מאוחר יותר בשלהי תקופת התנאים, היה מנהג קהילה קדישא וותיקין, לסמוך גאולה לתפילה. רק בימי האמוראים קבעו כחובה על כל המתפלל תפילת עמידה לסמוך גאולה לתפילה, ושהיית 'שעה אחת' של החסידים הראשונים לא זזה ממקומה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

אין בידינו מקורות קדומים מימי הבית המצביעים על צמידותה של 'קריאת שמע' וברכותיה לתפילה כל שהיא.¹⁹ חכמי התנאים שלאחר החורבן מציינים זמנים שונים ל'קריאת שמע' ולתפילת העמידה. בעניין 'קריאת שמע' שנינו:

מאימתי קורין שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן, רבי אליעזר אומר בין תכלת לכרת.

וגומרה עד הנץ החמה, רבי יהושע אומר עד שלש שעות שכן דרך בני מלכים לעמד בשלש שעות.²⁰

על תפילת העמידה שונה המשנה: "תפילת השחר עד חצות, רבי יהודה אומר עד ארבע שעות".²¹ ממשניות אלה משמע, שבימי התנאים בדורות יבנה ואושא, כיוון שנקבעו זמנים שונים ל'קריאת שמע' ולתפילה, לא נהגו בימיהם לסמוך גאולה לתפילה. סמיכת גאולה לתפילה מופיעה בשני מקורות תנאיים. האחד בקהילה קדישא דבירושלים, שלדעת ש' ספראי פעלה במאה השלישית אחרי הספירה.²² וכך מסופר בתלמוד:

העיד רבי יוסי בן אליקים משום קהלא קדישא דבירושלים, כל הסומך גאולה לתפילה אינו נזוק כל היום כולו.²³

הברייתא מציינת שכך נהגו ה'ותיקין':

תניא נמי הכי ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום.²⁴

אין לדעת אם הברייתא המציינת את מנהג הוותיקין, קדמה לנוהג של הקהילה קדישא או להפך. ניתן גם

19 אולם ראו גינצבורג, פירושים, עמ' 73.
20 משנה ברכות א, ב ("וגומרה" לא נמצא בירושלמי ובראשונים ולא בכת"י מינכן ופריז).

21 שם ד, א.
22 ש' ספראי, "קהלה קדישא דבירושלים", ציון כב (תשי"ז), עמ' 183 – 193; "ל לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 54.

23 בבלי ברכות ט ע"ב.

24 שם.